

FROJIMOVICS KINGA

Szolnokról deportált zsidók ausztriai mezőgazdasági birtokokon és hadiüzemekben

1944 nyarán a szolnoki cukorgyár területén kialakított gyűjtőtáborba összesen tizenhat Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyei gettóból kerültek zsidók, mintegy 4700 fő.¹ 1944. június 25-én a Szolnokról indult első deportálóvonat úti célja az ausztriai Strasshof volt. Ezen a vonaton, mely a Magyarországról indult deportálóvonatok közül elsőként, június 27-én érkezett a strasshofi elosztótáborba, összesen 2567 deportált zsidó utazott.² Többségükben nők gyermekeikkel és idős hozzátartozóikkal, mivel a munkaképes korú férfiak a magyar hadseregben teljesítettek munkaszolgálatot.

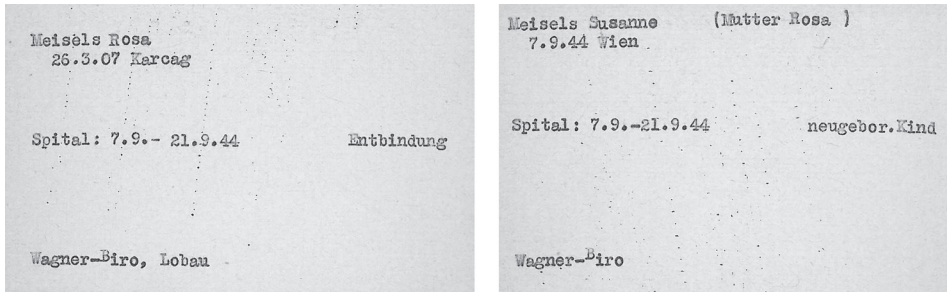
A Szolnokról és környékéről deportált zsidó családokat a náci hatóságok más, Magyarországról Strasshofba deportáltakhoz hasonlóan, elsősorban Bécsben és környékén osztották szét kis kényszermunkacsoportokban mezőgazdasági munkára, valamint kisebb-nagyobb hadiüzemekbe és gyárakba. Egy egyedülálló dokumentumgyűjtemény segítségével számos helyszínt tudunk azonosítani. A Szolnokról deportáltak közül ugyanis 1944–1945 során jó néhányan a bécsi Zsidó Vének Tanácsa felügyelete alatt működő zsidó kórházba kerültek. Kezelési költségeiket az SS, a Strasshofba deportált magyarországi zsidó kényszermunkások „munkáltatója” saját, kézhez soha nem kapott munkabérükből vonta le csakúgy, mint minden más költségüket, többek között „szállásköltségüket”, valamint ételmezésük és egészségügyi ellátásuk árát. A zsidó kórházban vezetett betegnyilvántartás alapján tudjuk, hogy Szolnokról és a környező településekről deportáltak dolgoztak a következő települések kényszermunkatáborjaiban Bécsen kívül: Altenmarkt Thenneberg, Bad Vöslau (erdészeti hivatal), Fels am Wagram, Guntramsdorf (a helyi birtokosok kisgazdaságaiban), Groß-Kadolz (a Hardegg birtokon), Hausbrunn (árokiszabályozás), Laxenburg, Pellendorf és Raasdorf. Továbbá Bécsben a következő hadiipari létesítményekben, illetve Bécs város közüzemi vállalatainál: Gaswerk XI (városi

¹ Jász-Nagykun-Szolnok megyéből a következő településekről: Dévaványa, Karcag, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Mezőtúr, Szolnok, Törökszentmiklós, Túrkeve, Békésből pedig a következőkről: Endrőd, Füzesgyarmat, Gyoma, Körösladány, Szarvas, Szeghalom, Vésztő. A cukorgyári gyűjtőtáborról, az ottani életkörülményekről és a Strasshofba, illetve Auschwitzba tartó deportálóvonatok összetételéről lásd még kötetünkben Molnár Judit A szolnoki cukorgyártól a strasshofi elosztótáborig című tanulmányát.

² Lásd Csillag Edit DEGOB-jegyzőkönyvét, II.1.a.(1) számú dokumentum.

gázüzem), Luftgaukommando XVII (légvédelmi állás, címe: 13., Auhofstraße 75.), Rudolf Riefenthaler betonüzem (21., Shuttleworthstraße 31.), Sager & Wörner építővállalat (4., Brucknerstraße 2.), Saurer Művek (haszonjárműgyár, 2., Haidequerstraße 3.), Schmitt & Junk építővállalat (lobaui gyártelep), Waagner–Biró, magas acél-, híd- és kazánépítő vállalat (22., Stadlauer Straße 56–58.), valamint a bécsi Elektromos Művek simmeringi telepe (11., Simmeringer Lände 700.).

A Karcagról deportált Meisels Róza (sz. 1907) kórházi nyilvántartólapja szerint a Waagner–Biró gyárban előrehaladott terhesen dolgozó asszony 1944. szeptember 7-én szülte meg a kórházban kislányát, Zsuzsát. A csecsemő mindössze két hetet tartózkodott a kórházban, szeptember 21-én anyjával együtt a Waagner–Biró gyár kényszermunka-táborába került.

Meisels Róza és újszülött lánya, Zsuzsa kórházi nyilvántartó lapja³

Ugyanakkor nem minden táborból kerültek a betegek és sérültek a bécsi zsidó kórházba. A dél-morvaországi Znojmo (akkori német nevén Znaim, ma Csehország) kórházába is vittek például betegeket, köztük a szarvasi Fleischer Jenőt.⁴

Olyan táborok is voltak, ahol a rászorulóknak nem részesültek kórházi kezelésben. Egészségügyi ellátásukról a deportáltak között lévő orvosok igyekeztek gondoskodni. Ez történt például a Bécs mellett lévő absdorfi birtokon,⁵ ahol az Abádszalókról deportált Lakos Manó lett a tábor orvosa.⁶ Absdorfba Lakos Manó és felesége, Ágnes mellett a következő családtagok kerültek: 1942-ben született kislányuk, Noémi, valamint Ágnes szülei, nagynénje és nagyanyja. (Ágnes visszaemlékezése szerint amikor Strasshofban fertőtlenítéskor a német őrök észrevették, hogy a család négy generációja ott van, a 86 éves dédnagymamától a kétéves kislányig meztelenül sorba állították őket, és német tiszteket hívtak oda, hogy megnézzék őket.) Az absdorfi birtokra egy ötvenfős csoport került Strasshofból. Ott egy sertésólban helyezték el őket – az ól egyik felében a kényszermunkások matra-

³ Simon Wiesenthal Archives, Israelitische Kultusgemeinde Wien (IKG), II_SOZ_Kartei_Ungarische Zwangsarbeit.

⁴ A már deportálásakor is súlyosan szívbeteg szarvasi Fleischer Jenő a kórházban meghalt. A család sorsáról lásd Fleischer Jenő lányának, Katalinnak (sz. 1934) a visszaemlékezését: YVA, O.3/7122.

⁵ A Bierbaumban lévő német birodalmi uradalom absdorfi birtoka (Reichsgutsverwaltung Bierbaum, Gutsverwaltung Absdorf).

⁶ Felesége Lakos Ágnes (sz. Schwarcz, 1921); visszaemlékezését lásd YVA, O.3/10073.

con, a másik felében a sertések. Kaptak egy főzőalkalmatosságot is, a csoportra Ágnes nagynénje főzött. Kenyeret mindennap hoztak. Egyszer egy héten fürödhetek. Lakos doktor mindennap végignézett mindenkit, nehogy eltervedjenek. Heti egyszer-kétszer egy szomszédos táborba (feltehetően Bierbaumba) is átment megvizsgálni az embereket.

A Szolnokról és környékéről deportált zsidók közül 1944 júliusában sokan kerültek ugyan Bécs nagy hadiüzemeibe (mint például a Saurer Művekbe, vagy a Waagner–Biró gyárba), de a nyári hónapokban a legtöbben mégis Bécs környéki mezőgazdasági birtokokon kezdtek dolgozni. Ezeknek a kis, többnyire 30-50 fős kényszermunkatáboroknak a mindennapjait, a tipikus munkákat jól jellemzi a szolnoki születésű Meir László története. Az 1932-ben született Meir anyjával együtt került Strasshofon keresztül Moosbrunnba mezőgazdasági munkára. Apját még Szolnokról Kistarcsára internálta a Gestapo 1944 tavaszán, bátyja pedig munkaszolgálatos volt.⁷

Moosbrunnba az Else Strauß-birtokra⁸ huszonnégy ember került, mind szolnokiak vagy környékeliek.

A moosbrunni Else Strauß birtok „U” Kontóra történt munkabér befizetésének nyugtája (d. n.)

A csoportban volt néhány gyerek is, akik reggelente fél liter tejet kaptak. Mindennap a földekre vitték őket dolgozni, a tizenkét éves Meirt is. Teljesen elgazosodott paradicsomföldeken kezdtek dolgozni, amikor megérkeztek. Meirnek gyerekként végeláthatatlannak tűntek a sorok. Még a háború után is álmodott a végtelen paradicsomsorokról. Néhány hónappal később egyre többször érte légitámadás Moosbrunn és az ottani paradicsomföldeket. Ekkor a csoport új munkát kapott, amelyre Meir így emlékezett vissza: „Fel nem robbant bombákat kellett keresnünk. Kaptunk valamiféle hosszú botokat, és sorokba rendeztek bennünket. Azokon a földeken, melyeket az előző nap, vagy aznap délelőtt bombáztak, meg kellett keresnünk a fel nem robbant bombákat. Meg kellett jelölnünk

⁷ Meir László visszaemlékezését lásd YVA, O.3/6299.

⁸ Else Strauß Gutsverwaltung.

⁹ Lásd IKG, A_VIE_IGK_II_FIN_DIV_8_1_0796.

a helyet, és keresni tovább.”¹⁰ Miután ily módon megtisztították a földeket, újra dolgozhattak a paradicsomokkal.

Mint arra a következő eset is rávilágít, az egyes kényszermunkatáborokban élők nem csupán a táborokat járó orvosokon keresztül tudtak kapcsolatot tartani. Időközben ugyanis Meir Kistarcsáról deportált apja egy közeli településre, Gramatneusiedlbe került. Ott megtudta, hogy a környéken több helyre is szétosztottak szolnokiakat, és a települések között utazó parasztokat kérte meg, hogy érdeklődjenek mindenfelé, hátha rálelnek a családjára. Egyikük megtalálta Meiréket, akiket a táborparancsnokság engedélyével átszállítottak Gramatneusiedlbe. Az oda került mintegy harminc magyarországi zsidó a település egy kiürített épületében lakott, és a városban működő asztalos- és lakatosüzemben dolgozott. Meir családját a lakatosüzembe osztották be munkára, Meirnek néha a helyi malomban is kellett liszteszákókat cipelnie. A munkatáborban olasz hadifoglyok is voltak, ők szabadabban mozoghattak a településen, mint a táborból kizárólag a munkahelyeikre vonuló zsidók. Meir emlékeiben élénken megmaradt, hogy az olaszok a tábor udvarán néha tábortüzet raktak, és megsütötték a helyi pataokban fogott rákokat. Ezekre az estékre a zsidó kényszermunkásokat is meghívták.

Valamikor 1944 szeptember–októbere folyamán aztán, más Bécs környéki kis kényszermunkatáborokhoz hasonlóan, a Gramatneusiedlben dolgozó zsidókat is Bécsbe szállították. Ott egy, a város által fenntartott úgynevezett lakótáborba (Wohnlager) kerültek, a 10., Schrankenberggasse 32. szám alatti iskolába, ahonnan Bécs legnagyobb kenyérgyárába, az iskolával szemben levő Ankerbrotfabrikba (10., Absberggasse 35.) vitték őket dolgozni. Meir apja a kemencéknél dolgozott fűtőként, anyja pedig a zsemlelészlegen. A gyerekek a kenyereket tették be a vagonokba.

A schrankenberggassei lakótáborban a szolnokiak érkezése előtt már lakott egy nagyobb, Szegedről deportált csoport. Őket egyenesen Strasshofból szállították oda, még 1944 nyarán. A zsidó kényszermunkások az iskola második és harmadik emeletén, az osztálytermekben laktak, termenként nagyjából negyvenen. Minden szobának volt szobaparancsnoka. A negyedik emeleten szovjet és olasz hadifoglyok voltak elszállásolva, oda a zsidók nem mehettek föl.

Novembertől kezdve a szövetségesek napi rendszerességgel bombázták az osztrák fővárost. A kenyérgyárban dolgozó helyiek ilyenkor a gyár óvóhelyére menekültek, a zsidóknak azonban át kellett rohanniuk az iskola óvóhelyére. A bombázás végeztével aztán újra visszamentek a gyárba. Egy nap megint légítámadás fenyegetett, elindultak az óvóhelyre. Meir emlékezetében élénken megmaradt ez a nap: amikor felhangzott a légiriadó, mindnyájan elindultak a gyárból a lakótábor felé. Lemberger Nándor makói rabbi, aki szintén a csoportban volt, azt tanácsolta, hogy ezúttal ne a megszokott helyre menjenek, hanem az iskolaépület egy másik szárnyában levő óvóhelyre. Ez az óvóhely jóval kevésbé volt a földbe mélyítve, közel az utcaszinthez. Az emberek nagyon féltek, mert az utcára nyíló ablakrésből látták a hulló bombákat, és a zaj is elviselhetetlen volt. Meir úgy emlékszik, hogy egy-másfél órát lehettek az óvóhelyen, miközben egyfolytában

¹⁰ YVA, O.3/6299, 13.

a rabbit szidták, hogy miért hozta őket erre a jóval kevésbé biztonságos óvóhelyre. Aztán a bombázások végeztével látták, hogy az iskola másik szárnyát találat érte, teljesen leomlott, és az óvóhely is megsemmisült. A bombatalálat után egyébként a zsidók az épület épen maradt szárnyát kitakarították, és továbbra is az osztálytermekben maradtak, melyeknek immár nem volt ablakuk.¹¹

1944 telén a bombázások annyira hevessé váltak, hogy a zsidó kényszermunkások nemcsak a kenyérgyárban dolgoztak, hanem Bécs-szerte vitték őket romeltakarításra. Mindennap az aznapi bombázás helyszínére mentek, ahol pusztá kezükkel kellett a romokat eltakarítaniuk, hogy túlélőket és értéktárgyakat találjanak.

1945 januárjában a hatóságok kiűrtették a schrankenberggassei lakótábort, a kényszermunkásokat visszavitték Strasshofba. Meir és családja néhány napig maradt ott, majd vonaton Theresienstadtba kerültek. Ott szabadította fel őket a Vörös Hadsereg 1945. május 9-én.¹²

A Szolnokról Strasshofba deportált zsidók egy része tehát Theresienstadtban élte meg a felszabadulást. Más csoportok ugyanakkor 1944 decemberében Bergen-Belsenbe kerültek, ahol négy hónapot töltöttek. Ottani mindennapjaikra egy 1999-ben készült interjúban így emlékszik vissza Forrai Sámuelné (sz. Balog Izabella, Karcag, 1913), aki anyjával és három kisgyerekével került a koncentrációs táborba:¹³

Mit csináltak egész nap?

Mindennap Appellt kellett állni. Zeilappell, úgy hívták, számolták az embereket. Na most ez egy borzasztó nehéz folyamat volt, mert egyik ágyban fekvő volt, a másik nem tudott kimenni. Aki egyszer az Appellen összeesett, annak vége volt.

Mi történt veled?

Meghalt. Hát olyan éhezés... ilyen fiatal, fiatal gyerekek, akiknek táplálék kellett volna.

Hogyan ettek? Mit ettek?

Dörrgemüsét. Ez tarlórépa volt összevagdálva kockára és olyan korpaszerűséggel volt sűrítve, és ekkora nagy légertálok voltak, adtak jó nagy kanállal. Ma is barátom, egy Fekete Sanyi nevű fiatal gyerek volt, 18-19 éves akkor, mindig kiszedtük a krumplit belőle és odaadtuk Fekete Sanyinak, mert annyira finnyás volt, hogy elpusztult volna, ha nem adtuk volna.

[...] A gyerekeket feketekávéval mosdattam. Reggel kaptunk híg feketét, és azzal mosdattam, haját is azzal mostam nekik.

1945 áprilisában a németek evakuálták a tábort. A menetképeseket részben gyalogos halálmenetekben, részben vasúton más táborokba szállították. A betegeteket és a menet-

¹¹ Az iskola bombázásáról egy másik túlélő, Rivka Weisz (sz. Herstik, Kiskunhalas, 1934) is beszámolt visszaemlékezésében. Lásd YVA, O.3/12974.

¹² Meir és családja visszatért Szolnokra, ahol megtudták, hogy bátyja nem élte túl a munkaszolgálatot. Meir az ifjúsági alija keretében 1949-ben elhagyta Magyarországot, és Izraelben telepedett le.

¹³ USC Shoah Foundation, VHA/49577. A Bergen-Belsenbe deportált magyarországi zsidókról lásd Huhák Heléna: Bergen-Belsen a deportált magyar zsidók élettörténeteiben. A túlélők elbeszéléseinek helyközpontú vizsgálata, in *Tanulmányok a holokausztról*, IX, szerk. Randolph L. Braham, Budapest, Múlt és Jövő, 2018, 243–295.

képteleneket Bergen-Belsenben hagyták. Amikor április 15-án a britek felszabadították a tábort, több ezer temetetlen áldozatot és mintegy 60 ezer súlyos beteget, a végelgyengülés állapotában levő foglyot találtak.

A Szolnokról deportáltak közül többen, akik el tudták hagyni az evakuáláskor a táborot, egy olyan vonatra kerültek, mely Theresienstadtba tartott nagyjából 2500 fogollyal. A vonat a Magdeburg melletti Farslebennél az állandó bombázások miatt a nyílt síneken elakadt. A közeledő amerikai egység láttán a náci őrök elmenekültek. A foglyok 1945. április 13-án felszabadultak.¹⁴ Erre a pillanatra így emlékszik a már idézett Forrai Sámuelné:

Mikor kiszálltam a vagonból és körülnéztem, egy aranyos fiatal szőke fiú feküdt a fűben, így volt a keze, a szeme nyitva, halott volt és mosolygott, a hangyák mászkáltak rajta. Megélte az utolsó pillanatot, a fölszabadulást, és meghalt.

Miután napokig semmit sem ettek, kiszállva a vagonból Balog Izabella és a barátnője, Gita másokkal együtt elindultak a közeli Farslebenbe élelemért.

Megyünk és egyszer csak balról nagy dübörgés és egy tank jön le. Jaj, végünk van! S látom, hogy fehér csillag van a tankon. „Te, mondom, Gita, hát ez amerikai!” Akkor összekapaszkodtunk, és üvöltöttünk a boldogságtól. Ez volt a felszabadulásnak a pillanata.

A vonat felszabadított utasait az amerikaiak végül a közeli Hillerslebenben, egy egykori német katonai bázison helyezték el. A gyűjtőtábor igazgatását júniusban az angolok, júliusban pedig az oroszok vették át.¹⁵ A táborból a magyarországi túlélők voltak gyakorlatilag az utolsók, akik 1945 augusztusában hazatértek, mivel a magyar hatóságoknak addigra sikerült megszervezniük a repatriálásukat.

A Strasshofból további táborokba deportáltak mellett olyanok is voltak, akik végig Bécs környékén vagy Bécsben maradtak, ahonnan aztán a város 1945. áprilisi felszabadulását követően az állandóan hullámzó frontvonalakon átkelve értek vissza többhetes viszontagságos út után Magyarországra. Ez történt többek között a szarvasi Kohn családdal.¹⁶ Kohn Samut és feleségét, Guttmann Rózsát négy gyerekükkel együtt deportálták 1944 nyarán a szolnoki cukorgyárból Strasshofba. Onnan a család egy nagyjából harmincfős munkacsoportban a Bécshez közeli Guntramsdorfba került,¹⁷ ahol egy kis szövetnyomó üzem (Guntramsdorfer Druckfabrik) egyetlen helyiségében helyezték el valamennyiüket, szalmán. A faluban a helyi parasztnál végeztek kis csoportokban idénymunkákat a földeken. Nagyon kevés ételmezt kaptak, folyton éhesek voltak. A nyári munkák végeztével az üzemben dolgozott mindenki, a német hadseregnek készítettek egyenruhát. Télen sokszor napi három alkalommal bombáztak, délelőtt az angolok, dél körül az amerikaiak,

¹⁴ Lásd 19. számú kép.

¹⁵ A hillerslebeni gyűjtőtábor magyar vonatkozásairól lásd Huhák Heléna: „Szabadok voltunk, csak éppen nem tudtunk mit kezdeni a szabadságunkkal.” Átmeneti gyűjtőtábor Hillerslebenben és Alpenjägerben, *ArchivNET*, 15 (2015)/1, https://archivnet.hu/naplo/szabadok_voltunk_csak_eppen_nem_tudtunk_mit_kezdeni_a_szabadsagunkkal.html, letöltve 2022. október 12.

¹⁶ Moshe Cohen (sz. Kohn, Szarvas, 1933) visszaemlékezését lásd YVA, O.3/7151.

¹⁷ A település 1944-ben Nagy-Bécs részeként a város 24. kerületéhez, Mödlinghez tartozott.

éjjel pedig a szovjetek. Az üzemben nem volt óvóhely. Egyszer Bécsbe is bevitték a felnőtteket, mert az Operaház és környékét találat érte, és a romokat kellett eltakarítaniuk.

Az üzem udvarában helyiek is laktak, köztük egy magyar özvegyasszony. A front közeledtével, amikor a szovjetek már nagyon közel voltak, egy éjjel az egész csoport megszökött, mivel az említett asszony azt mondta nekik, ha maradnak, a visszavonuló németek meggyilkolják őket. Útközben a csoport egyik tagján átgázolt egy tank, a helyszínen meghalt. Kohnék visszamentek Szarvasra – az ortodox hitközség tagjai közül ők voltak az egyetlen teljes egészében hazatért család.¹⁸

A Szolnokról 1944 nyarán elsőként Strasshofba deportáltak többsége a felszabadulás után visszatért Magyarországra, mivel a legtöbb család munkaszolgálatos hozzátartozóit vagy a cukorgyárból Auschwitzba deportált családtagjait remélte viszontlátni. Nagyon sokaknak azonban csalódnuk kellett. A munkaszolgálatos apák és idősebb fiúk közül is kevesen, de az Auschwitzba deportált családtagok közül szinte senki sem tért vissza. Az immár véglegesen csonkává vált családok nehéz helyzetét, a családi gyászt találóan jellemezte a szintén strasshofi deportált Ember Mária (sz. Elsner, Abádszalók, 1931). Miután Ausztriából visszatért anyjával és hűgával, Judittal szülőfalujába,¹⁹ ahol nyilvánvalóvá vált számukra, hogy az apa nem élte túl a holokausztot, Ember Mária 1946-ban Budapestre költözött, a Szenes Anna Leányotthonba, ahol árva és félárva zsidó lányok éltek. A szülői ház elhagyását a következőkkel indokolta: a deportálás során „az ember úgy volt vele – még a magamfajta, már tizenhárom éves, koraérett gyerek is –, hogy vagy túléli, vagy sem. De hazajönni – ez azt a reményt táplálta bennünk, hogy a régi otthonunkba haza. Az egykor volt otthonba.”²⁰ Majd hozzáteszi: „a visszakapott szabadság a teljes nincstelenség, kifosztottság körülményei között, immár nyilvánvalóan apám nélkül, a deklasszálódás, a kilátástalan jövő kilátásával... nehezebben volt elviselhető. Nem vonzott a távlat, hogy varrás útján (talán) életben tarthatom magamat.”²¹ „Én nem akartam új életet kezdeni, hanem a régit folytatni.”²²

¹⁸ A család 1946 decemberében hagyta el Magyarországot. Izraelben telepedtek le.

¹⁹ Hazatérési igazolványukat lásd IV.2. számú dokumentum.

²⁰ Ember Mária: *El a faluból*, Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 19–20. Háborús emlékeit *Hajtúkanyar* című 1974-ben megjelent dokumentumregényében is feldolgozta. 1999-ben egy Budapesten készült interjúban beszélt részletesen ausztriai deportálásáról és az 1945-ös hazajövetelt követő nehéz évekről. Lásd VHA, 50257. Lásd még IV.2. számú dokumentum és 14. számú kép.

²¹ Uo., 20–21.

²² Uo., 22.